

Наталія Дорошок

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЗЕМСТВА (кінець 70-х – початок 80-х рр. ХІХ ст.)

Висвітлюючи проблему статистики як на міжрегіональному рівні загалом, так і в Чернігівській губернії зокрема, дослідники залишали поза увагою факт трирічного призупинення роботи статистичного відділення при Чернігівському земстві. У поданій статті розкриваються невивчені аспекти цього питання.

Ключові слова: губерньська управа, земсьє зібрання, гласний, статистика.

Спроба вивчення місцевими діячами соціально-економічного стану своїх губерній припадає на 60-і рр. ХІХ ст., час, коли в Російській імперії були створені органи місцевого самоврядування, названі земствами. Протягом наступних років у більшості губерній при земствах почали діяти спеціальні статистичні бюро. Перші обстеження були незначними і проводилися силами земських управ [14, 108].

У Чернігівському земстві питання щодо статистико-економічних досліджень одержало схвальну підтримку. Так, у 1875 р. губерньською управою було внесено відповідну доповідь, у якій обґрунтовувалася доцільність статистичних обстежень місцевого населення [12, 103-111]. Після певних дебатів положення було схвалено і асигновано 4200 руб. на витрати новоствореного відділення [3, 177]. Відповідно, статистичне відділення при Чернігівській губерньській земській управі було відкрите у лютому 1876 року [13, 116].

На перших порах губерньська управа обмежила склад статистичного відділу лише двома особами – П. П. Червінським та В. Є. Варзаром. Затверджений головою статистичного відділення Н. А. Константинович через постійну зайнятість і брак вільного часу у поточній роботі обмежувався лише посадою керівника, не беручи участі у статистичних обстеженнях. За таких обставин у другій половині 1876 р. управа вимушена була призначити О. О. Русова третім статистиком [2, 63]. У наступному, 1877 році, видатки на статистичну діяльність були збільшені до 8000 руб. [4, 201], що дозволило земцям зарахувати на роботу до бюро ще трьох осіб із середньою освітою на посаду помічників [7, II].

Аналіз даних свідчить, що з початку своєї діяльності статистичне відділення підготувало необхідні програми та план статистико-економічного дослідження губернії і одразу приступило до роботи, обравши за основу експедиційний спосіб збирання статистичних відомостей [10, I]. Перед статистиками на черзі стояла мета опису губернії щодо переоцінки землі та інших предметів, обкладених земськими зборами [1, 68].

Проте активна діяльність відділення статистики при Чернігівському земстві тривала зовсім короткий проміжок часу. Вже на черговій сесії 1877 р. губерньського земського зібрання, що відбулася у січні 1878 р., зміст статті 33 кошторису про асигнування 8000 руб. на утримання статистичного відділення при губерньській управі викликав затяжні дискусії, які тривали протягом двох засідань – 17 і 18 січня [5, 277-346]. Так, гласний С. С. Псіол, проаналізувавши надруковані управою два томи «Матеріалів для оцінки земельних угідь» по Борзнянському і Чернігівському повітах,

© Дорошок Наталія Анатоліївна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

визначив їх у плані оцінки недостатніми і запропонував зібранню відмовитись від подальших робіт статистичного відділення у тому контексті, як вони проводяться, до завершення процесу розмежування Чернігівської губернії. Водночас, на думку останнього, зазначені дослідження, безумовно, мають як науковий, так і суспільний інтерес [5, 283]. Відповідної думки додержувався і П. В. Псіол. К. А. Рачинський, усвідомлюючи необхідність існування статистичного бюро, обстоював ідею прискорення процесу статистичних досліджень, радив змінити сам порядок роботи, який мав полягати у збиранні лише відомостей по одній землеробській програмі, відкинувши всі інші галузі [5, 289-291, 295-296, 299, 312]. Натомість Л. І. Хаєцький, посиляючись на неточність даних, які подавали статистики, пропонував підібрати інший метод або закрити статистичне відділення [5, 278]. Останнього погляду дотримувався і А. Г. Трофименко, вказуючи на дорожнечу статистичних робіт [5, 295]. Найбільш категорично у цьому питанні виступав М. Н. Александрович, наголошуючи, що статистика не подає ніяких позитивних показників, а користь від статистичного відділення у кращому випадку мікроскопічна. Водночас він торкнувся і політичного аспекту проблеми, зазначивши, що статистика є витвором лише лівої сторони земського зібрання, а тому її треба негайно закрити [5, 291-293, 302-303].

Варто підкреслити, що в тодішньому земському зібранні по відношенню до статистичної діяльності з самого початку намітилося непримириме протиріччя [10, I]. Воно витікало з тієї боротьби, яка велась у Чернігівському земстві між лібералами та консерваторами, де статистичне відділення займало ліву, демократичну позицію [6, 249]. Прихильниками останньої виступали Н. А. Константинович, А. П. Карпинський, І. П. Петрункевич, І. Л. Шраг та ін., які відстоювали ідею продовження статистичних робіт в уже існуючому режимі [17, 228]. Ці обставини породжували негативне ставлення влади до відділення статистики, навіть сам експедиційний спосіб збирання відомостей через так звану політичну неблагонадійність О. О. Русова та В. Є. Варзара оцінювався як розповсюдження у повітах народницьких ідей [5, 302-303]. Тому, користуючись тимчасовою перевагою у губерньському земському зібранні консервативних елементів, засідання 17 січня 1878 р. відхилило суму у розмірі 8000 руб. щодо утримання статистичного відділення на попередніх засадах [5, 311-312]. Після тривалих дискусій земське зібрання прийняло пропозицію К. А. Рачинського про внесення вказаної суми на збір лише одних поземельних відомостей по тій самій уже відпрацьованій на практиці програмі [5, 313-314]. Однак на цьому етапі суперечки не скінчилися. На наступному засіданні гласний К. А. Рачинський, враховуючи протиріччя, що розпочалися з попереднього рішення земського зібрання, та користуючись правом перегляду затвердженої постанови, знову порушив проблему статистики. Як і минулого разу, він запропонував унести у кошторис 8000 руб. на продовження статистичних робіт, спрямованих виключно для отримання інформації відносно оцінки лише земельних угідь. Проте за умови створення спеціальної комісії для коригування програми дослідження та узгодження терміну закінчення робіт по всій губернії [5, 324]. Це породило нові дискусії щодо змісту програм і самої редакції проблем, винесених на погодження земським зібранням. Тому, коли головуєчий виніс на затвердження питання про виділення коштів у розмірі 8000 руб. щодо проведення статистичних робіт, земське зібрання більшістю 39 проти 36 голосів відхилило пропозицію [5, 346]. Таким чином була припинена діяльність відділення статистики при Чернігівському земстві, що, по суті, залежала не від якості роботи статистиків, а від збігу голосів за політичними уподобаннями [10, II].

За обставин, що склалися, статистичні дослідження у Чернігівській губернії не припинялися, а ініціатива перейшла до повітових земств. Ще в 1877 р. Чернігівське повітове зібрання асигнувало 500 руб. на продовження розробки земельних даних. Разом з тим зібрання, визнаючи гостру потребу для земства у відомостях про перехід земельної власності у повіт, доручило управі просити старшого нотаріуса про щомісячне подання необхідної інформації останній, виділивши на цю справу

100 руб. Водночас управа мала звернутися до Чернігівського міського банку та відділення товариства взаємодопомоги поземельного кредиту для отримання відповідних відомостей про заставлені у них маєтки [1, 152].

Відносно Новозибківського повіту, то при закритті статистичного відділення губернської земської управи під керівництвом О. О. Русова бюро встигло обстежити лише частину повіту [9, II]. Продовжуючи розпочату справу, 1878 р. Новозибківське надзвичайне зібрання заснувало статистичне відділення для статистико-економічного опису повіту. Фінансово цей проект знайшов підтримку у 2000 руб., виділених із кошторисних залишків 1878 р. і направлених виключно на опис повіту за участю членів управи та сусідніх гласних за програмами, які були затверджені ще губернським зібранням [1, 152]. Очолити статистичні дослідження повітове земство доручило В. Є. Варзару з окладом у 1500 руб. [1, 152]. До речі, останній уже на середину літа поточного року встиг завершити експедиційні роботи по повіту.

Ніжинське повітове земське зібрання на своєму засіданні у жовтні 1878 р. доручило статистичний опис повіту своєму працівникові на основі програм, вироблених колишнім статистичним бюро при Чернігівській губернській управі [1, 152]. Водночас була створена відповідна комісія з метою сприяння підготовчим роботам, а також виробленню, суміжно з управою, проектів розподілу податку на основі зібраних матеріалів [11, I]. Згідно з постановою повітового зібрання було запрошено О. О. Русова для збору статистичних даних у повіті, а опис нерухомого майна м. Ніжина покладено на А. Гаврилова. Варто відзначити, що у Ніжині статистики зазнали певних труднощів у роботі у зв'язку з тим, що міська управа і частина місцевих жителів були налаштовані проти опису нерухомого майна. Влітку 1879 р., коли дослідження завершувалися, надійшло розпорядження харківського генерал-губернатора про негайне припинення статистичного опису повіту, внаслідок чого певні об'єкти міста залишилися невивченими [1, 152].

У 1878 р. Конотопське зібрання, бажаючи доповнити поземельні відомості, що слугували основою для розкладки земського збору, запропонувало управі увійти в співпрацю з членом межового відомства К. І. Михайловським, який мав надавати необхідну статистичну інформацію [1, 153]. 1879 р. Сосницьке зібрання звернулося з проханням до управи без належного асигнування розробити до наступного року програму проведення статистичних досліджень, беручи до уваги практику організації цієї роботи в інших повітах губернії [1, 153]. Отже, з моменту припинення діяльності статистичного відділення на губернському рівні, носіями ідей земської статистики виступили повітові земства. Проте вже через три роки по тому, губернське земство гостро відчувало потребу в поновленні статистичних досліджень. Так, губернське земське зібрання, згідно з пропозицією кошторисної комісії, прийняло постанову про клопотання перед урядом щодо зміни існуючої організації статистичних комітетів [17, 232]. Водночас зазначена вище комісія подала до земського зібрання доповідь щодо відкриття статистичного відділення. У поданні наголошувалось, що майбутньому закладу, створеному для статистичного опису губернії, рекомендується перш за все надавати у розпорядження земства повне зведення числових даних, необхідних для розподілу земського збору. Збирання ж іншого статистичного матеріалу покладалося на добру волю і бажання виконавців [17, 232]. Після заслухання доповіді губернське земське зібрання у січні 1881 р. прийняло постанову про необхідність відновлення збору статистичних відомостей. Нове відділення було відкрите на попередніх засадах: три члени і, відповідно, три помічники, той же експедиційний спосіб збирання інформації, асигнація суми на витрати становила 8000 руб. Головою статистичного закладу було призначено П. П. Червінського.

Водночас наголосимо, що за час свого попереднього дворічного існування відділення статистики встигло підготувати і надрукувати «Програми для статистико-економічного вивчення Чернігівської губернії» [15], перший випуск своїх «Праць» [16] та два томи «Матеріалів для оцінки земельних угідь», які містили опис Чернігівського [7] та Борзнянського [8] повітів. З припиненням

діяльності статистичного бюро, за особистої згоди із повітовими земствами та на їх кошти був складений опис ще двох повітів: Ніжинського – О. О. Русовим і Новозибківського – В. Є. Варзаром. Обидві розвідки були опубліковані і склали логічне продовження попередніх [10, I].

Таким чином, після закриття статистичного відділення, відповідна робота Чернігівського губернського земства тимчасово припинилася, але ініціативу подальшого дослідження частково підхопили повітові земства, що дало змогу підтримати процес безперервної діяльності земської статистики в губернії. Проте вже на початку 1881 року статистичне відділення відновило свою діяльність на попередніх умовах.

1. Велецкий С. Н. Земская статистика. Часть первая. История и методология. – М., 1899. – 422 с.
2. Доклад о произведенном расходе на содержание третьего члена статистического отделения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 1, 2, 3 и 4. – С. 63–64.
3. Журналы заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания сессии 1875 г., состоявшейся в декабре 1875 г. – Чернигов, 1875. – 360 с.
4. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 г., состоявшейся в январе 1876 г. – Чернигов, 1877. – 367 с.
5. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1877 г., состоявшейся в январе 1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1878. – № 1–4. – С. 1–515.
6. Лобода І. С. З історії статистично-економічної думки на Україні у 70-90-х рр. ХІХ ст. // З історії економічної думки на Україні. – К., 1961. – С. 247–267.
7. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том I. Черниговский уезд. – Чернигов, 1877. – XII + 186 с. + приложения.
8. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. Том II. Борзенский уезд. – Киев, 1877. – 131 с. + приложения.
9. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом по программам бывшего статистического отделения при Черниговской земской управе. Том IV. Новозыбковский уезд. – Чернигов, 1880. – 62 с. + приложения.
10. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том V. Козелецкий уезд. – Чернигов, 1882. – IX + 76 с. + приложения.
11. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами. Киев, 1880. – XIV + 359 с. + приложения.
12. О необходимости собрания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. – № 9–10. – С. 103–111.
13. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе (Доклад члена Управы Н. А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. – № 1–4. – С. 116–120.
14. Плошко Б. Г., Елисеева И. И. История статистики: Учеб. пособ. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 295 с.
15. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены статистическим отделением при черниговской губернской земской управе и одобрены губернским земским собранием в сессию 1877 года. – Чернигов. Земская типография. 1877.
16. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 5, 6, 7 и 8. – С. 89–373.
17. Холмский А. И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865–1882 гг. Издание Черниговского губернского земства. Одесса, 1884. – 729 с.

Освещая проблему статистики как на межрегиональном уровне вообще, так и по Черниговской губернии в частности, исследователи оставляли без внимания факт трехлетней приостановки работы статистического отделения при Черниговском земстве. В данной статье раскрываются неизученные аспекты этого вопроса.

Highlighting the problem of statistics as at the regional level in general and in the Chernihiv province in particular, the researchers were leaving the neglected fact of three-year suspension of the Statistical Department in Chernihiv zemstvo. In this article is shown unknown aspects of this issue.